

**ПОЛЕМІЧНІ ТВОРИ ІДЕОЛОГІВ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ (УАПЦ) ТА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
АВТОКЕФАЛЬНОЇ СИНОДАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ
(УПАСЦ) У 1920-ТІ РОКИ**

**До 100-ої річниці з нагоди проголошення автокефалії
УПАСЦ на II Всеукраїнському Помісному Соборі
17–27 травня 1925 р.**

**POLEMIC WORKS OF IDEOLOGISTS OF THE
UKRAINIAN AUTOCEPHALIC ORTHODOX CHURCH
(UAOC) AND THE UKRAINIAN AUTOCEPHALIC
SYNODAL CHURCH (UPASC) IN THE 1920S**

**To the 100th Anniversary of the Proclamation of the
Autocephaly of the UPASC at the 2nd All-Ukrainian Local
Council on May 17–27, 1925**

Постановка проблеми. Поява полемічних творів як окремого жанру літератури і відповідної галузі богослів'я в Україні, яка впливає з апологетичного богослів'я у справі доказів правильності канонічного устрою своєї Церкви і викриття хибного устрою та помилок у влаштуванні церковного устрою опонентів, належить до періоду з кінця XVI — до середини XVII ст. Полеміка розпочалася із закидів

У травні 2025 р. виповнилася 100-та річниця проголошення автокефалії Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви (УПАСЦ) на II Всеукраїнському Помісному Соборі цієї Церкви, який відбувся в м. Харків 17–27 травня 1925 р. Діяльність УПАСЦ та її очільників у цей період мало досліджена через брак документальних джерел. Про соборну діяльність цієї Церкви та полеміку

* Доктор історичних наук, доктор церковно-історичних наук, професор, професор Київської православної богословської академії, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

** Doctor of History, Doctor of Church History, Professor, Professor of the Kyiv Orthodox Theological Academy, Leading Researcher at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

ректора Віленської єзуїтської академії Петра Скарги проти православних українців і білорусів та звинуваченні їх у неспроможності захищати своє вчення у відкритому диспуті [Яковенко, 2006, С. 210]. Із виникненням Унійної Церкви після Берестейської унії 1595–1596 рр. у богословській полеміці вже брали участь православні богослови з одного боку і католицькі та уніатські богослови — з іншого, де кожна сторона обстоювала правильність свого вибору і системи богослів'я.

Новахвиля полеміки, але вже між кількома напрямками православ'я в Україні припадає на 1920-ті рр., коли у 1917 р. закінчилася доба панування Російської імперії на територіях, де Унійна Церква була знищена у XIX ст., а Римо-Католицька Церква перебувала у важких обставинах існування за цілковитого панування Святійшого урядуючого Синоду Російської Православної Церкви на територіях України, Білорусі, Литви і Польщі.

Специфічною особливістю богословської полеміки 1920-х рр. було спрямування дискусії не на представників інших християнських Церков (римо-католиків, уніатів, протестантів), а на представників інших православних церковних напрямів, які виступили з критикою проти УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським і запереченнями дійсності чину поставлення Предстоятеля УАПЦ у 1921 р. Головним об'єктом богословської нищівної критики з боку представників Московського патріархату в

з прихильниками УАПЦ виявлено поки що тільки невелику кількість газетних матеріалів, зокрема збірку «Голос Православної України». Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви на чолі з митрополитом Василем Липківським (1864–1937) збереглися набагато краще через включення їх до спеціальних зібрань у державних архівах України після політичного процесу «Спілки визволення України» у 1930 р., а також завдяки видавничій діяльності української церковної діаспори після Другої світової війни, яка видала друком документальні джерела та публікації. Попри майже повне знищення у 1920–1930-ті рр. церковно-адміністративних структур та ієрархії як УПАСЦ, так і УАПЦ, в архівах почасти збереглися полемічні твори богословів Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви та богословів й ідеологів Української Автокефальної Православної Церкви, які були присвячені основній проблемі — пресвітерській хіротонії митрополита УАПЦ Василя Липківського у 1921 р. та відповідній аргументації, яка наводилася за працями святих Отців Православної Церкви. Негативне ставлення митрополита Іларіона (Огієнка) зумовлене не орієнтацією на писання святих Отців Церкви, а радше ігноруванням його як міністра ісповідань уряду УНР у Польщі під час утворення УАПЦ в Києві в 1921 р.

Україні та УПАСЦ став акт пресвітерської хіротонії протоієрея Василя Липківського 23 жовтня 1921 р. у Софійському соборі, а також саме богословське обґрунтування цього акту, автором якого був В. М. Чехівський.

На окрему групу заслуговують праці теоретиків та ідеологів УАПЦ, які за часом відстоять від подій Першого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р., але їх тематика свідчить, що навіть через 6–7 років після того, як відбувся цей Собор, накал пристрастей навколо питання щодо утворення національної Церкви в Україні, її засадничих позицій, проблеми канонічності висвяти її первоієрарха не згасав. Полеміка припинилася через репресії радянської влади проти церковних діячів і повний розгром церковної діяльності у 1930-ті рр.

Актуальність дослідження зумовлена 100-літтям відзначення важливої події в історії Православних Церков України, зокрема проголошення автокефалії Українською Православною Автокефальною Синодальною Церквою на II Всеукраїнському Помісному Соборі цієї Церкви, який відбувся в м. Харків 17–27 травня 1925 р. Актуалізує проблему дослідження матеріалів щодо скликання цього Собору та подальшого проголошення автокефального церковного устрою Українською Православною Автокефальною Синодальною Церквою. Попри те, що про оновленців було сформульовано в цілому негативний висновок стосовно

Ключові слова: Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Православна Автокефальна Синодальна Церква (УПАСЦ), Всеукраїнський Помісний Собор, митрополит УАПЦ Василь Липківський, митрополит Української Греко-Православної Церкви в Канаді Іларіон Огієнко, архієпископ Йосип Кречетович, архієпископ Лоллій Юр'євський, Благовісник УАПЦ Володимир Чехівський, пресвітерська хіротонія, автокефалія, полемічні твори, благодатність, канонічність, свв. Отці Церкви.

May 2025 marks the 100th anniversary of the proclamation of autocephaly of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church (UOASC) at the II All-Ukrainian Local Council of this Church, which was held in Kharkiv on May 17–27, 1925. The activities of the UOASC and its leaders during this period have been little studied due to the lack of documentary sources. So far, only a small number of newspaper materials have been found about the conciliar activities of this Church and the polemics with supporters of the UAOC, in particular the collection "Voice of Orthodox Ukraine". Sources from the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church led by Metropolitan Vasyl Lypkivsky (1864–1937) have been much better preserved due to their inclusion in special collections in the state archives of Ukraine after the political process of the "Union for the Liberation of Ukraine" in 1930, as well as due

їхньої діяльності у 1920–1930-х рр., в основному через їх активне співробітництво з НКВС УСРР та сміливі реформи в устрої храмів і богослужіння, треба враховувати той факт, що частина українців були вірянами цієї Церкви і отримували там Святі Дари і таїнства. Отже, на часі приступити до богословських розвідок стосовно діянь Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви в контексті відповідності канонічному праву та благодатності її служіння.

Аналіз досліджень і публікацій. Після великої перерви і повної відсутності в українській радянській історіографії розвідок із указаної проблеми, сучасна українська історіографія з 1991 р. збагатилася науковими працями, присвяченими публікації та джерелознавчого аналізу джерел з історії Православної Церкви в цілому і Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви зокрема. Цю проблему розглядали в своїх дослідженнях українські автори Г. Білан [Білан, 2003, 2005] С. Жилюк [Жилюк, 2000, 2001, 2002, 2005], О. Ігнатуша [Ігнатуша 1996–2004], А. Киридон [Киридон 2000–2005], В. Пащенко [1993, 1994, 2004], Л. Пилявець [Пилявець, 1992, 1993], В. Силантьєв [Силантьєв, 1998, 2004, 2005], А. Тригуб [Тригуб, 2002, 2003] та ін. Автори цих досліджень виконали історіографічну роботу у плані дослідження діяльності, персонального складу і особливо стосунків із радянською владою УПАСЦ.

to the publishing activities of the Ukrainian church diaspora after World War II, which published documentary sources and publications.

Despite the almost complete destruction in the 1920s and 1930s of the church-administrative structures and hierarchy of both the UPASC and the UAOC, the archives partially preserved polemical works of theologians of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church and theologians and ideologists of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, which were devoted to the main problem — the presbyteral ordination of Metropolitan Vasyl Lypkivsky of the UAOC in 1921 and the corresponding argumentation, which was based on the works of the holy Fathers of the Orthodox Church. The negative attitude of Metropolitan Hilarion (Ohienko) is due not to the orientation to the writings of the holy Fathers of the Church, but rather to the ignoring of him as the Minister of Confessions of the UNR government in Poland during the formation of the UAOC in Kyiv in 1921.

Keywords: *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church (UOASC), All-Ukrainian Local Council, Metropolitan of the UAOC Vasyl Lypkivsky, Metropolitan of the Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada Hilarion (Ogienko), Archbishop Joseph (Krechetovych), Archbishop Lollius (Yurievsky), Evangelist of the UAOC Volodymyr Chekhivsky, presbyter ordination, autocephaly, polemical works, grace, canonicity, holy Fathers of the Church.*

Натомість зазначені автори при дослідженні Української Автокефальної Православної Церкви, що була інституалізована на Першому Всеукраїнському Православному Соборі у великому Києво-Софійському соборі 14–30 жовтня 1921 р. і в черговий раз проголосила та закріпила в «Київських канонах» автокефальний статус [Перший..., 1999, С. 376–378; Преловська, 1998, С. 144–147], мало уваги приділяють богословській полеміці навколо кано́нічності і благодатності ієрархії цієї Церкви на чолі з митрополитом УАПЦ Василем Липківським. Тому тут ми проводимо дослідження документів і матеріалів з історії УАПЦ, у тому числі і стосовно богословської полеміки між представниками цієї Церкви і УПАСЦ [Преловська, 1996, 2013, 2014].

Слід, однак, наголосити, що, попри створену останніми роками українську наукову й науково-популярну історіографію, виявлені архівні та періодичні матеріали ще не залучені до наукового аналізу за темою богословської полеміки між Православними Церквами в УСРР впродовж нетривалого періоду легальної діяльності цих Церков.

Події, що пов'язані з процесом відокремлення Української Церкви від Російської у ХХ ст., спонукали до документального дослідження джерел з історії Православної Церкви у 1920-х рр. Цьому процесу сприяло, з одного боку, надходження з-за кордону документальних, науково-популярних та періодичних видань із середовища української діаспори, а з іншого — відродження українських історико-церковних досліджень, ґрунтованих на вітчизняних архівах та виданнях спецфондів державних бібліотек. Джерел даного дослідження виявлено небагато, оскільки ця тематика в радянський час узагалі не могла потрапити до наукового дискурсу, а в часи незалежності Української держави виявилося, що таких джерел поки що не виявлено.

Зберігся невеликий збірник опублікованих документів та матеріалів з історії соборної діяльності Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви за 1922–1928 рр. Усі документи було оприлюднено вперше в ті роки, коли відбувалися згадані події, в газеті «Голосі Православної України». Її почали видавати в м. Харкові з 1925 р. з благословіння Всеукраїнського Православного Священного Синоду. Чергове число виходило друком 15-го числа кожного місяця. Офіційною адресою редакції вказано Харківський кафедральний собор. З огляду на відсутність в архівах оригіналів цих документів, опубліковані в періодиці тексти соборних документів набувають статус першоджерела. Очевидно, через те, що радянська влада не давала

дозволу на друк офіційного періодичного видання Церкви, ці матеріали було оприлюднено тільки через 3 роки після подій.

Документи, подані в цьому збірнику, за невеликим винятком, невідомі не тільки широкому читацькому загалу, але й багатьом науковцям, які досліджують історію православ'я в Україні. Попри не досить добрий стан збереженості матеріалів та відсутність частини з них, документи є великою історичною цінністю для дослідників цього періоду історії Православної Церкви в Україні. Джерела, які походять із середовища УПАСЦ, за своїм ідейним та богословським спрямуванням мало чим відрізняються від попередніх напрямів через те, що багато православних єпископів з дореволюційної висвяти приєдналося до цієї Церкви на початку 1920-х рр.

Метою статті є аналіз полемічних творів та дописів богословів Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви та богословів і ідеологів Української Автокефальної Православної Церкви, присвячені основній проблемі — пресвітерській хіротонії митрополита УАПЦ Василя Липківського у 1921 р. та відповідній аргументації обох сторін, яка наводилася за працями святих отців Православної Церкви. До розгляду також залучено твори митрополита Української Греко-Православної Церкви в Канаді Іларіона Огієнка, який не брав участі у полеміці з церковними діячами в УСРР у 1920–1930-ті рр., але пізніше залишив певну спадщину, що містить нищівну критику Т.зв. «липківщини», хоч інших богословів у своїх публікаціях він не згадував.

Виклад основного матеріалу. У газеті «Голос Православної України» оприлюднено повідомлення про нараду делегатів Київського Собору цієї Церкви, який відбувся 20–22 серпня 1922 р. [Автокефалія, 1925, С. 3–4]. Головував на нараді митрополит Михаїл (Єрмаков) [Преловська, 2007, С. 118–128; 2010, С. 40–82; 2011, с. 1535]. Секретарем було обрано прот. Миколая Гроссу. Собор абсолютною більшістю голосів проголосував за те, «что Украинская Церковь отныне стала на путь автокефалии, и принять меры к закреплению этой автокефалии законно-каноническим путем, б) за проведение в церковную жизнь широкой соборноправности и в) за проведение украинизации богослужебного строя в церковной жизни, но без принуждения» [Автокефалія, 1925, С. 3].

Під час цієї наради «слушали: доклад Н. Белогорского с изложением истории возникновения епиеархии [митрополита Василя] Липковского. Последовавший обмен мнений выдвинул вопрос о примирении с последователями ложной

иерархии и о мерах к примирению. Собрание выразило желание немедленно организовать комиссию из 5 представителей Православной Церкви с приглашением и 5 представителей Всеукраинской Церковной Рады для обсуждения вопроса о прекращении раскола в Православной Украинской Церкви с целью представления о сем обстоятельного доклада Всеукраинскому Церковному Собору» [Автокефалия, 1925, С. 3].

У тексті протоколу № 2 Всеукраїнського церковного обновленського з'їзду духовенства і мирян, який відбувся в Києво-Покровському монастирі 13–16 лютого 1923 р., також було подано оцінку УАПЦ: «Как самое наглядное и жизненное доказательство такой ненормальности и как естественное следствие такого обезличия украинской церковной жизни, является появление на Украине в 1921 году самосвятской иерархии, выступившие под флагом автокефальной Украинской церкви. Последняя, несмотря на свое отступление от православия, через поправление апостольского преемства, находит себе отклик и относительную поддержку в значительных массах украинского православного населения. Происходит это вследствие того, что она определенно идет по пути украинизации церкви, и вообще стремится удовлетворить сдавленную ранее потребность украинской церкви на самостоятельное существование и свободное развитие, возможное лишь при независимом самоуправлении. Несмотря на то, что эта лже-иерархия порвала апостольское преемство, лежащее в основе православного церковного устройства, эта ненормальная, нездоровая автокефалия находит себе по церковно-националистическому характеру своей деятельности большее или меньшее сочувствие в народных православных украинских массах» [ЦДАВО України, м. Київ, фонд 5. опис 1, справа 2189, арк. 221].

В інших оприлюднених джерелах Обновленської Церкви порушувалося питання щодо ідейних та богословських засад критики УАПЦ. У січні 1925 р. було опубліковано статтю «Всеукраинское Предсоборное Совецание», де йшлося про перебіг Всеукраїнської передсоборної наради, яка відбулась у м. Харкові 11–15 листопада 1924 р. Цю статтю було опубліковано в першому розділі часопису «Голос Православной Украины» під назвою «I. Отдел обще-церковный» [Голос Православной Украины. Х., 1925. № 1–2 (січень), С. 4–12]. Ця передсоборна нарада, окрім іншого, мала виробити порядок денний на майбутній Всеукраїнський Собор, який сформулював би офіційну позицію щодо т. зв. «липківщини».

Державна влада УСРР дала дозвіл на скликання цієї наради, яка мала розглянуту низку питань, в Т.ч. «г) о возникновении на Украине и характере «самосвятства — липковщины», о способах воссоединения последователей [митрополита УАПЦ Василия] Липковского с Православной Церковью и о действительности таинств, совершенных липковским священством» [Голос Православной Украины. Х., 1925. № 1–2 (січень), С. 4].

Передсоборна нарада 12 листопада 1924 р. заслухала доповідь обновленського архієпископа Йосифа Кречетовича «О липковщине и украинизации богослужения», а 13 листопада — доповідь архієпископа Лоллія Юр'євського «О несостоятельности липковщины с догматической канонической точек зрения».

Передсоборна нарада винесла ухвалу такого змісту: «Признать, что липковщина является созданием группы политиканствующих, а часто и равнодушных к вере лиц, которые, во имя создания на Украине определенного политического строя, воспользовались как национальными стремлениями украинцев, так и стремлениями церковно-обновленческими в их среде. Введенные в обман липковцы подпали отлучению от Церкви до покаяния, в силу своих собственных канонов [...] [Перший..., С. 379], справедливо осуждающих всякое хотя бы и национальное насилие в вере, служение Церкви национальным задачам, так как под влиянием своих вожаків сами они во главу своей деятельности поставили именно узко-национальные задачи и во имя служения им перешли всякие границы в определении участия народа в делах веры, поставив народ источником и самой благодати, в результате чего явился догматически и канонически незакономерный акт 10 октября 1921 г., который и считать положившим начало глубокого разделения в Укр[аинской] Правосл[авной] Церкви» [Голос Православной Украины. Х., 1925. № 1–2 (січень), С. 5].

Передсоборна нарада звинуватила у виникненні «липківщини» патріарха Московського і всієї Росії Тихона Бєлавіна, київських митрополитів Антонія Храповицького та Михайла Єрмакова, а також групу осіб «чуждых вере и воспользовавшихся здоровыми национальными и церковно-обновленческими течениями в среде украинского народа ради создания так называемой У.Н.Р. (петлюровской)» [Голос Православной Украины. Х., 1925. № 1–2 (січень), С. 5].

Загальним висновком передсоборної наради було рішення «призвать братьев украинцев, прозванных в народе «липковцами», принять во внимание, что Украинская Церковь стала

на путь необходимых реформ, признает полную автокефалию Украинской Церкви и украинизацию ее жизни, – и вернуться на путь единения со всею Церковью, во имя общего дела, во имя своего вечного спасения, забыть свои личные переживания и подчинить себя общему делу, для чего отказаться от своих безбожных и политиканствующих руководителей и принять то, чего напрасно искала украинская народность от старо-режимных архиереев в 1921 г. и что предлагает сейчас возрожденная и обновленная духом во Христе автокефальная Украинская Православная Церковь» [Голос Православной Украины. Х., 1925. № 1–2 (січень), С. 6].

Текст ухвали містить таке визначення УАПЦ: «Самосвятское движение является весьма крупным и опасным социально-общественным злом, так как оно производит губительное для общественного спокойствия граждан разложение провинции и из церковной жизни выносит раздор в область чисто социальных отношений села, что тактика липковцев при завоевании ими новых приходов носит совершенно нехристианский характер, так как липковцы не пренебрегают никакими средствами для достижения своих целей — угрозами, обманами, насилиями, подкупам нужных им людей и т.п.» [Голос Православной Украины. Х., 1925. № 1–2 (січень), С. 6].

Було прийняте рішення просити «честных автокефалистов-самосвяттов (липковцев) во имя мира и блага Церкви и общественного спокойствия отказаться от своих намерений насильственной украинизации приходов нехристианскими способами и пойти на встречу Свящ. Синоду Укр[аинской] Правосл[авной] Церкви в его стремлениях к возрождению Украинской Церкви на здоровых национальных началах» [Голос Православной Украины. Х., 1925. № 1–2 (січень), С. 6].

Полеміка В. М. Чехівського з обновлениями розгорілася з приводу канонічності УАПЦ в цілому і як головного прецеденту — висвяти митрополита Василя Липківського на Першому Всеукраїнському Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. Саме обновленські богослови стали головними опонентами, яким було присвячено відповідні розділи капітальної праці В. М. Чехівського «Основа визволення церкви від князівства тьми віку цього» (Ефес. 6:10–13).

В. М. Чехівський полемізував із представниками Обновленської Церкви в Україні, заперечуючи виключне право церковних ієрархів як тихонівської, так і обновленської орієнтації заперечувати благодатність і канонічність Української Автоке-

фальшної Церкви: «Помиляються ті з ієрархів, хто, видаючи свою нікчемну, темну волю “князів віку цього” за волю служителів Христа, вимагає від Церкви покори собі, а не Христовому великому ділу любови» [ЦДАВО України, м. Київ, фонд 3984, опис 3, справа 561, ч. I за 1927 р., арк. 83; Преловська, 2013, С. 347]. Він пропонував критерій, за яким треба розпізнавати справжніх пастирів Церкви: «Ясно Христос показав, як пізнати лжепастирів. Хто приходить в Церкву з метою панування над церковним народом, той є злочинець (Іоан. 10:8–10). Втікання, хижацтво, лиходійство (Іоан. 10:10–12), підміна зовнішньою одежою, юридично-канонічною формою істотності священного служіння (Мтф. 7–15; Мтф. 23:14–23) — все це ознаки лжеієрархії» [ЦДАВО України, м. Київ, фонд 3984, опис 3, справа 561, ч. I за 1927 р., арк. 86; Преловська, 2013, С. 347–348].

Подаючи відомості про свідчення блаженного Ієроніма Стридонського щодо висвяти єпископів у древній Церкві, В. М. Чехівський не забуває критикувати тихонівців і обновленців: «Свідectво Ієроніма позбавляє рівноваги різних сторони-ків виключности єпископських привілеїв, серед них і російських патріархів і синодальців. Одні з них зовсім одкидають свідectво, самоупевнено й зневажливо називаючи його “заблудом блаженного Ієроніма”. Але другі, бачучи неможливість під цілим рядом свідectв церковного письменства відкинути свідectво блаженного Ієроніма, пробують перевернути його» [ЦДАВО України, м. Київ, фонд 3984, опис 3, справа 562, ч. II за 1927 р., арк. 15; Преловська, 2013, С. 348].

До публікації цієї роботи В. М. Чехівський неодноразово зустрічався з обновленськими діячами, про що свідчать їхні особисті свідчення. До того ж він полемізував з обновленцями, виходячи з публікацій в їхньому головному часописі «Український Православний Благовісник». Головним опонентом В. М. Чехівського залишався архієпископ Йосип Кречетович. Він відзначав глибоку релігійність В. М. Чехівського і навіть простежив еволюцію його поглядів: якщо у 1922 р. В. М. Чехівський був непримиреним противником обновленства, то у 1923 р. почав висловлюватись за певні умови зближення між обновленцями і УАПЦ. Мало того, він навіть пропонував запровадити якийсь новий вид церковної хіротонії як акт майбутнього поєднання цих Церков.

В. М. Чехівський нещадно критикував одного з ідеологів обновленства в Україні архієпископа Лоллія Юр'євського [Лоллий, архієпископ, 1926, 1927; Преловська, 2013, С. 348], назива-

ючи його у своїй роботі «челядником панського єпископату» та «місіонером царсько-папського наступництва» [ЦДАВО України, м. Київ, фонд 3984, опис 3, справа 562, ч. II за 1927 р., арк. 15, 20; Преловська, 2013, С. 348]. Свою оцінку акту висвяти митрополита УАПЦ Василя Липківського Лоллій публікував у часописі Обновленської Церкви в Україні. У своїх полемічних випадках В. М. Чехівський посилався саме на його публікації [Український Православний Благовісник, Харків, 1926, № 22, С. 5; Ibidem, № 23, С. 3]. Головним об'єктом критики з боку В. М. Чехівського стало пояснення архієпископом Лоллієм єпископської хіротонії як такої, що складається з двох частин — наречення і інтронізації. Резюмуючи критичні зауваження щодо неправильного розуміння обновленським архієпископом святоотцівської спадщини і навіть звинувачень останніх у єресі, В. М. Чехівський дає негативну оцінку самому авторові: «Лоллій, не маючи сил піднятися до розуміння Ієроніма [Стридонського], знаходить лише власний свій бруд і видає його за психологічний аналіз» [ЦДАВО України, м. Київ, фонд 3984, опис 3, справа 562, ч. II за 1927 р., арк. 25; Преловська, 2013, С. 348–349].

Окремою частиною великої апологетичної праці «Основа визволення церкви від князівства тьми віку цього (Ефес. 6:10–13)» є дослідження джерел та свідчень про діяльність церковного історика Х ст. Олександрійського патріарха Євтихія, зокрема його опису висвят єпископів в Олександрійському патріархаті руками пресвітерів. В. М. Чехівський поділяє своїх опонентів за критерієм їх ставлення до свідчень патріарха Євтихія на дві групи: 1) богослови з Російської Православної Церкви, які взагалі не визнають цього свідчення правдивим, і 2) обновленські богослови, архієпископи Лоллій Юр'євський і Йосип Кречетович, які намагаються дискредитувати свідчення патріарха Євтихія.

Висновком В. М. Чехівського щодо противників із числа російських богословів цього свідчення такий: «В цьому намаганні російські противники Євтихія тягнуться на налігачі папських челядників, що перші виступили проти Євтихія» [ЦДАВО України, м. Київ, фонд 3984, опис 3, справа 707, ч. III за 1928 р., арк. 203]. Натомість архієпископа Лоллія Юр'євського звинувачено в «неправдивому витлумаченні перекладів з латини аби тільки дискредитувати УАПЦ» [ЦДАВО України, м. Київ, фонд 3984, опис 3, справа 707, ч. III за 1928 р., арк. 215].

Під час обговорення питання про ставлення до Т.зв. «липківщини» на Другому Всеукраїнському Помісному Соборі 16–

27 травня 1925 р. Всеукраїнської Православної Автокефальної Синодальної Церкви в Харкові промовці на цьому Соборі згадували про В. М. Чехівського. Головним винуватцем виникнення «липківщини» доповідач прот. Петро Письменний запропонував вважати не митрополита Василя Липківського, а В. М. Чехівського, як головного натхненника самосвятства. Тому це явище повинно мати назву «чехівщина». На його думку «липківщина» взагалі «знаходиться на грані падіння» і взагалі припиниться, коли Собором буде вжито всі запропоновані заходи [Деяние Освященного Собора Украинской Православной Церкви 7–20 мая 1925 г. (о липковщине). *Український Православний Благовісник*. Харків, 1925, № 16 (15 августа), С. 4].

З різкою критикою установленого ставлення до УАПЦ на Соборі виступив прот.В. Коваленко. На його думку, реальних кроків до примирення з автокефалістами з боку українських обновленців не було зроблено. Він засудив роботу Передсоборної комісії з питання вироблення виборчого права, що дотримувалась старої тактики Собору 1922 р., коли від імені «липківців» виступив з усним меморандумом головний представник ВПЦР і ідеолог УАПЦ В. М. Чехівський.

Прот.В. Коваленко переказав зміст того меморандуму, зауваживши, що головними вимогами були визнання автокефалії Української Церкви, всенародної соборноправності, ієрархії 1921 р. і канонів цього Собору УАПЦ [Деяние..., С. 5]. Під час засідання висловився один з провідних діячів УПАСЦ проф. А. Покровський, який виклав головні тези розмови, яку він мав з В. М. Чехівським в Одесі [Деяние..., С. 5].

Таким чином, основними опонентами в церковно-богословській полеміці УАПЦ виявились тільки представники обновленської Церкви, оскільки представники Українського екзархату («тихонівці») не входили в переговори з керівництвом і взагалі діячами УАПЦ. Від імені Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона, митрополита Київського і Галицького Михаїла (Єрмакова) та інших єпископів і священників з'являлись тільки звернення та відозви з вимогою повернутись до Православної церкви через покаяння без всякої полеміки.

Очевидно, що така полеміка могла б розвиватись між представниками УАПЦ і обновленцями і далі та, можливо, було б написано цікаві церковно-полемічні твори в православному середовищі в Україні ХХ ст. Імовірно, могли б розвинутись цілі напрями богословських дискусій щодо устрою Православної Церкви, проблеми модернізації, бачення шляхів українізації

церковного життя тощо. Але після згортання діяльності всіх церковних напрямів і подальших репресій проти Церкви цього не сталося.

Ставлення до УАПЦ Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1882–1972) впродовж всього періоду його діяльності за кордоном було різко негативним. Документальних джерел, які б підтверджували це ставлення, збереглося небагато. Під «липківщиною» очевидно слід розуміти не тільки богословську спадщину митрополита УАПЦ Василя Липківського (1864–1937), з якою митрополит УГПЦ в Канаді Іларіон Огієнко навряд чи був знайомий, а саму Українську Автокефальну Православну Церкву формації 1921 р. та її ідеологію. Невід'ємною складовою частиною цієї ідеології, окрім головних її складових (автокефалія, українізація, соборноправність, відокремлення Церкви від держави), є хіротонія митрополита Василя Липківського, яка відбулася 23 жовтня 1921 р. у кафедральному Софійському соборі, а також апологетичні праці на обґрунтування цієї події [Іван Теодорович, Архієпископ, 2010].

Розділення, а потім і відверта ворожнеча між різними напрямками цього руху розпочалися вже після 1920-х рр., коли почали реалізовуватись різні варіанти розбудови Української церкви. В УСРР ця ворожнеча стосувалась різних церковних напрямів та УАПЦ і всіх разом проти «тихонівців». Розгляд цього питання сильно ускладнюється утворенням іншого бачення ситуації, яка була сформульована в середовищі української еміграції спочатку на території Польщі, а згодом поширилась і на всю українську діаспору. Тому важливим є дослідження тих джерел, які висвітлюють причини тієї непримиреної ворожнечи міністра освіти (1918–1919) а потім віровизнаних Директорії УНР (1919–1924) І. І. Огієнка до Т.зв. «липківщини», тобто УАПЦ після Першого Собору 1921 р. Вивчення архівних документів дає підстави твердити, що учасники автокефального руху були знайомі між собою десь із 1919 р., оскільки зустрілися у Кам'янці-Подільському, де перебував уряд УНР [Преловська, 2007, 2015, 2019].

Документи судово-слідчих органів влади дозволяють розширити наші уявлення про цей період. У протоколі допиту від 11 грудня 1929 р. голови ВПЦР Михайла Мороза, якого було заарештовано в процесі підготовки до процесу «СВУ» і ув'язнено в Харківському ДОПР'і, уповноважений Секретного відділу ДПУ УРСР слідчий Буссел записав, що Мороз приїхав до Кам'янця приблизно наприкінці серпня 1919 р., де зустрівся з

протоіереєм Василем Липківським, Григорієм Стороженком, Порфірієм Гордовським, Юрієм Жевченком, Володимиром Чехівським та іншими учасниками автокефального руху, які входили до складу Кирило-Мефодіївського братства [Репресована УАПЦ, К., 2006, № 1/2 (26/27), ч. 2., С. 132-163]. На цих зборах М.Н. Мороз і В. Липківський робили доповідь на тему «про українізацію церкви на Радянській Україні». Там же Мороз відвідав Симона Петлюру і мав із ним розмову.

Далі М.Н. Мороз повідомив, що наступні збори Братства вимагали домагатися організації міністерства ісповідань та Синоду перед Директорією УНР. «Цією справою було доручено обраним трьом особам разом з Радою Брацтва. Очевидячки, внаслідок цих клопотань, на Міністра Ісповідань було призначено І. І. Огієнка [...] Призначення [...] Огієнка на Міністра Ісповідань було відзначено урочистим молебнем, що його відправив в перший святний день в катедральному соборі Архиеп[ископ] Пимен [Петов]. Потім Огієнко зробив візиту Пимену, а Пимен Огієнкові. Зараз же після цього Огієнко почав виконувати свої обов'язки, причому Міністерство Ісповідань містилося в будинкові Духовної Консисторії, а засідання Ради міністра — в приміщенні університету. За радників Ради було запрошено Біднова, Сицинського, Липківського, Чехівського, якогось викладача з духовної Семінарії й мене. Зробив це Огієнко, як він казав з тим, щоб було чути голос і лівих (Липківський, Чехівський та я) і правих (Біднов, Сицинський та той педагог...). На засіданнях Ради [...] обговорювались питання про організацію міністерства, організацію відправ з українською вимовою, організацію синоду, перекладів богослужбових книжок на українську мову. З цих балачок у мене склалось вражіння, що будь яких рішучих кроків в справі українізації церкви Огієнко не здібний зробити зі своїм Міністерством» [Репресована УАПЦ, Київ, 2006, № 1/2 (26/27), ч. 2, С. 136].

Пізніше, уряд Директорії УНР залишився на польській території, а частина братчиків повернулася до Києва, де власне й розгорталися події, пов'язані з утворенням та інституалізацією УАПЦ на Першому Соборі цієї Церкви у 1921 р. В опублікованих зусиллями науковців листах І. Огієнка неодноразово містилося прохання до різних адресатів надіслати відомості про церковне життя в Україні і світі. Він їх отримував із різноманітних джерел. Щоправда, часто ці новини майже не містили правдивої інформації.

Зокрема, в листі до В. Зінківського від 17 січня 1921 р. І. Огієнко писав, що «Про українську церкву маю багато відомостей.

Найважливіше: патріарх Грузії висвятив нам трьох єпископів, а ті висвятили ще сімох, так що тепер Українського Єпископату маємо досить. Всі єпископи, звичайно правлять тільки по українськи» [Епістолярна спадщина, 2001, С. 43]. Насправді історія стосунків між ВПЦР та грузинським патріархом-католікосом була зовсім іншою [Преловська, 1998, 2006]. Тоді ж, у 1921 р., погляди і плани І. І. Огієнка щодо розбудови УАПЦ мало відрізнялись від тих, які проголошувала ВПЦР в Києві на чолі з прот. Василем Липківським і М.Н. Морозом [Огієнко, 1921].

Наприклад, у своєму листі до О. Г. Лотоцького від 1 лютого 1921 р. І. І. Огієнко писав: «Вам, певне, добре відомо, що на Україні національний рух виявляється не тільки в державному будівництві, але і в будівнанні Української Православної Автокефальної Церкви. Досвід... останніх років переконав наше громадянство, що без автокефальної, незалежної від московського патріарха православної Церкви не може бути успішним і загальне державне будівництво, бо залежне від Москви духовенство на Україні, особливо вища церковна ієрархія, негативно відноситься до нашого державного будівництва, вороже виступає проти нашого національного руху, не визнає нашої мови та культури і провадить цілком шкідливу для нашої справи московську централістичну, русифікаторську політику. Спираючись на свою владу та церковні канони, москалі-єпископи забороняють священикам брати участь в українських організаціях, наприклад в церковних братствах, і підтримувати український національний рух. Тих священиків, що пристають до нашої справи [...] єпископи карають переміщенням на гірші парафії та посади або забороняють їм відправляти Службу Божу, загрожують позбавленням сану і т.д.; свідомих українців не висвячують во діакони та священики... Зараз церковну справу на Україні в коротких словах можна характеризувати так. Український Уряд та національно свідомі громадянство й маси стоять на ґрунті автокефалії, бажають, щоб наша церква була цілком незалежною від московського патріарха, автокефальною, щоб служба Божа відправлялася на живій українській мові, ті ж єпископи, що не втікли за межі України, не погоджуються з цим, не поривають церковної залежності від Москви й забороняють правити Служби по-українському» [Епістолярна спадщина, 2001, С. 47–49]. Далі І. І. Огієнко просив повідомити його щодо ситуації з Царгородським патріархом і можливості встановлення з ним зв'язків для інституалізації Української Церкви канонічним шляхом. У листі від 5 лютого

1921 р. він повідомляв О. Г. Лотоцького про посилку депутації від Міністерства ісповідань і просив його допомогти у цій справі [Епістолярна спадщина, 2001, С. 52].

Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ відбувся в Києві 14–30 жовтня 1921 р. Але Огієнко не мав певних вісток з України і, судячи з листів, отримав повідомлення тільки в січні 1922 р. У листі від 27 січня 1922 р. до С. В. Петлюри він писав: «Оце тільки що одержав я ... досить певні звістки, що Єпископат таки дійсно відновився на Україні, але в такий оригінальний спосіб: зійшлося 7 священників, поклали руки свої на о. Василя Липківського, прочитали відповідну молитву і нарекли його Єпископом і таким же чином повстали в Києві коло десятка Єпископів і сам митрополит Василь Липківський. Ці нові українські Єпископи зараз же жваво приступили до своєї праці і почали висвячувати священників і діаконів в великому числі... Так зародилася Українська Автокефальна Церква в Києві... Думаю, що ця звістка правдива, бо о. Липківський ще в бутність його моїм радником в Кам'янці, увесь час настирливо радив мені стати іменно на такий ґрунт, утворення українського Єпископату... Коли тільки ця звістка правдива (дай Боже, щоб вона не справдилась) то такий спосіб поставлення Єпископату принесе нам великий удар в нашої церковній справі. Церковний рух наш увесь час був чистим і православним, про що я пильно дбав і дбаю, і це було найбільшим козирем в руках наших. Москалі, а їх на Україні досить, в цім відношенні нічого певного запропонувати нам не могли. Вони бачили велику моральну силу нашу у всіх церковнім русі і змушені були мовчати... Православ'є ярко світило у всьому тому церковному рухові, яким я керував і керую» [Епістолярна спадщина, 2001, С. 165].

Цей лист містить прохання І. І. Огієнка до С. В. Петлюри надати йому необхідні кошти: «Я б звязався б з Києвом і намітив би тамошній Церковній Раді план висвячення Єпископату. Вони могли б післати двох своїх кандидатів до Царгороду, в цьому Совітський Уряд їм не заважав би. А коли б ці кандидати прибули на цей бік кордону, то я б знайшов би раду, що з ними робити. І скандал був би, може, припинений. Коли тільки правдивий факт такого поставлення в Києві Єпископату, то він красномовно свідчить також і про те, до чого доводять різні церковні малограмотні крикуни і експериментатори...» [Епістолярна спадщина, 2001, С. 166].

Після того у своїх листах Іван Огієнко (митрополит Іларіон) практично не звертався до цієї теми, оскільки незабаром він пе-

реконався у складності вирішення цієї проблеми після припинення активної діяльності Уряду Директорії УНР та відсутності будь-якої відповіді з Константинополя щодо становища Української Церкви. Згодом він зосередився на викладацькій та видавничій діяльності у Варшавському університеті. Після смерті його дружини Домникії Данилівни (в дівоцтві Литвинчук), 9 жовтня 1940 р. у Яблочинському монастирі було здійснено чернечий постриг, а потім відбулося наречення й інтронізація архимандрита Іларіона Огієнка на Архієпископа Холмського і Підляського ПАПЦ 21 жовтня 1940 р.

На становищі архієпископа (з 16 березня 1944 р. — митрополита) Іларіон здійснив низку заходів по відбудові після тривалого занепаду православної Холмської єпархії. 18 липня 1944 р. він евакуювався з Холма спочатку до Польщі, потім до Австрії. Упродовж 1945–1947 рр. він тяжко хворів, перебуваючи на лікуванні у Швейцарії, і 16 вересня 1947 р. вилетів до Канади на запрошення української православної парафії собору Св. Покрови у Вінніпегу.

8 серпня 1951 р. Надзвичайний Всеукраїнський Православний Собор (8–9 серпня 1951 р. м. Вінніпег) обрав митрополитом УГПЦ в Канаді митрополита Холмського і Підляського Іларіона Огієнка правлячим митрополитом з титулом «Митрополит Вінніпегу і всієї Канади». Інтронізація відбулася 10 серпня 1951 р. «Служити народові — то служити Богові» — під таким гаслом розпочав своє служіння митрополит УГПЦ в Канаді Іларіон. У своїй промові по обранню він нагадав основні риси Української Церкви — національний український характер: автокефальність, соборноправність, народність, високоосвіченість і наголосив на необхідності об'єднання всіх православних українців в єдину Православну Церкву.

Пікантність ситуації полягала в тому, що з 1924 р. УГПЦ в Канаді очолював митрополит Іван Теодорович, якого в Софійському соборі виствітили митрополит Василь Липківський та архієпископ Нестор Шараївський. По прибуттю до Канади митрополит Іларіон категорично відмовлявся мати справи з «липківщиною». Але після зустрічі з делегацією на чолі з архієпископом Михаїлом Хорошим він несподівано погодився на пропозицію очолити УГПЦ у Канаді, незважаючи на попереднє ставлення.

Через складнощі з питанням канонічного підпорядкування митрополит Іларіон підписав текст угоди між ним і керівництвом УГПЦ в Канаді під назвою «Засади приєднання Ви-

сокопреосвященного Митрополита Іларіона до Української Греко-Православної Церкви в Канаді», яку ухвалив Собор. Текст і обставини підписання «Засад» було попередньо обговорено на нараді 3 серпня 1951 р. між архієпископом Михаїлом, митрополитом Іларіоном та представниками Консисторії УГПЦ в Канаді — протопресвитером Семеном Савчуком, прот. Григорієм Метюком, прот.Є. Грициною та проф. А. Білецьким.

Згідно із «Засадами», митрополит Іларіон визнавав основні засади УГПЦ в Канаді, канонічність ієрархії УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом Сікорським, погоджувався разом з архієпископом Михаїлом Хорошим та іншими єпископами творити ієрархію УГПЦ в Канаді як Церкви національної української, автокефальної і соборноправної.

Єдиний, кого шокував цей несподіваний перехід, був нещодавній сподвижник митрополита Іларіона — священник Віталій Сагайдаківський, який разом з Іларіоном емігрував до Канади і також був непримиреним противником «липківщини». Після прибуття до Канади у 1947–1951 рр. він був переконаний борець із «липківщиною». Тому у своїх спогадах, описуючи процес переходу митрополита Іларіона до УГПЦ Канади, він розпочав цей розділ великими друкованими літерами «Вибух атомової бомби: митрополит Іларіон зрадив...» [Сагайдаківський В., о., 1977].

У часописі Українського православного братства ім. Митрополита Василя Липківського в США «Церква й Життя» редакція періодично вміщувала полемічні матеріали проти тих виступів митрополита Іларіона Огієнка, які він виголошував про УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським, уже перебуваючи у Канаді [Перший ворон, 1968]. Узагалі, позиція Українського православного братства ім. митрополита Василя Липківського відображена в численних полемічних публікаціях із критикою позиції Української Греко-Православної Церкви в Канаді на чолі з митрополитом Іларіоном Огієнком.

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, творів ідейних опонентів ідеологів та богословів УАПЦ практично не існує, крім невеликої кількості виявлених у вітчизняних архівах документів, із декількох причин. По-перше, багато хто з них виїхали за кордон разом із післяреволюційною емігрантською хвилею і через це були ознайомлені з діячами УАПЦ та їх діяльністю до початку 1920-х рр. У подальші роки всі відомості за кордон надходили в основному через періодичні видання або листування, яке дуже швидко припинилося. Але саме ставлен-

ня до УАПЦ формації 1921 р. залишилося таким, яке сформувалося в цей період.

По-друге, ті представники опозиційних до УАПЦ церковних напрямів, які залишилися в УСРР, так само мали великі проблеми з дозволом радянської влади на друк своїх конфесійних видань, які також майже не збереглися до сьогодні. На відміну від УАПЦ, їх архівні фонди практично не збереглися в Україні, принаймні немає повідомлень про їх компактне зберігання. Після розгортання політичних репресій проти всіх релігійних напрямів в 1930-ті рр. загинуло багато представників інших Церков разом з особовими фондами їхніх діячів, де, ймовірно, були матеріали щодо дискусії з ідеологами та богословами УАПЦ.

1. Автокефалия Православной Украинской Церкви в совещании депутатов Киевского Собора 1922 года. Голос Православной Украины. II. Отдел Историко-Канонический. Х., 1925. № 3 (1 февраля). С. 3–4.
2. Билан А.И. Украинская обновленческая Церковь в 1922–1923 гг.: основание и проблемы организационного становления. Грані. 2003. № 5(31). С. 67–72.
3. Билан А. І. Причини виникнення і фактори становлення Української Церкви 20-х рр. ХХ ст. Бористен. 2003. № 9(147). С. 19–20.
4. Билан А. І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2005. 20 с.
5. Голос Православной Украины. Х., 1925. № 1–2 (січень).
6. Деяние Освященного Собора Украинской Православной Церкви 7–20 мая 1925 г. (о липковщине). Український Православний Благовісник. Харків, 1925. № 16 (15 августа).
7. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968) / Упоряд.: Ляховський В., Московченко Н., Преловська І. К. : УДНДІАСД, 2001. Т.2. 477 с. [Серія «Пам'ятки»].
8. Жилюк С. І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. Житомир: Полісся, 2000. 164 с.
9. Жилюк С. І. Протестантський рух та Обновленська церква в Україні: особливості міжконфесійного протистояння. Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 5. Київ: НА Інститут історії України, 2001. С. 103–114.
10. Жилюк С. І. Обновленська Церква в Україні (1922–1928). Рівне: РДГУ, 2002. 384 с.
11. Жилюк С. І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 09.00.11. Київ, 2005. 31 с.
12. Іван Теодорович, Архієпископ УАПЦ в Америці й Канаді. Благодатність ієрархії УАПЦ (Української Автокефальної Православної Церкви) / Упор. І. Преловська. Київ: «Архангельський глас», 2010. 200 с.
13. Ігнатуша О. М. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ в. та взаємодії між ними. Український церковний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матер. наук. конф., м. Київ, 12 жовт. 1996 р. / За ред. А. Зінченка. Київ: Логос, 1997. С. 121–138.

14. Ігнатуша О. М. До питання про становище православних конфесій на Південній Україні в 20–30-х рр. XX в. (соціально-політичний аспект). Наук. праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту. Запоріжжя: ЗДУ, 2000. Вип. 9. С. 98–122.
15. Ігнатуша О. М. Державно-церковні взаємодії в Україні 20-30-х рр. XX ст. у світлі сучасної історіографії. Південний архів: Зб. наук. праць. Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. Вип. 7.: Історичні науки. С. 44–50.
16. Ігнатуша О. М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20-30-х рр. XX в. Наук. праці: Наук.-метод. журн. / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2003. Т. 26, Вип. 13: Історичні науки. С. 92–98.
17. Ігнатуша О. М. Руїнація конфесійної мережі в Україні 20–30-х років XX ст.: реалізація проекту безрелігійного суспільства. Наук. вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. 2003. № 10. С. 31–37.
18. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
19. Киридон А. М. Оновлення в Україні: причини виявлення та спроби періодизації. Історична пам'ять: Наук. зб. Полтава: АСМІ, 2000. № 1-2. С. 152–160.
20. Киридон А. М. «Собор єпископів України» та «Діяльно-Христова Церква» як вияв оновлення церковного життя в умовах утвердження тоталітаризму. Історія релігії в Україні: Праці X-ої Міжнар. наук. конференції, м. Львів, 16-19 трав. 2000 р. Львів: Логос, 2000. Кн. 1. С. 198–203.
21. Киридон А. М. Про причини появи оновленського руху в Україні. Різдво Христове. 2000: Статті і матеріали. Львів: Логос, 2001. С. 68–72.
22. Киридон А. М. Оновленство в Україні. Група Православного українського прогресивного духовенства і мирян на Полтавщині (початок 20-х років XX століття). Історична пам'ять: Наук. зб. Полтава: АСМІ, 2003. № 1–2. С. 24–31.
23. Киридон А. М. Всеукраїнський церковний оновленський з'їзд духовенства і мирян (13–16 лютого 1923 року). Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол. І. Б. Матіяш (гол. ред.) та ін. Київ, 2004. Т. 12. С. 162–173.
24. Киридон А. М. Оновлення в Україні: до проблеми формування понятійно-категоріального апарату в історико-релігійних дослідженнях. Історія релігії в Україні: Наук. щорічник. Львів: Логос, 2004. Кн. 1. С. 268–274.
25. Киридон А. М. „Щоб вороги топили один одного...” Про причини церковних розколів в Радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. Київ, 2004. № 6. С. 23–30.
26. Киридон А. М. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 13. С. 274–294.
27. Лоллий, архієпископ. Украинская лжеиерархия (липовщина). Український Православний Благовісник. Харків, 1926. №№ 19–24; Ibidem, 1927. №№ 1–22.
28. Огієнко І. Світовий рух за утворення живої народної національної Церкви. Тернів: Вид. Українська Автокефальна Православна церква, 1921. 52 с.

29. Пашенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ: [Б.в.], 1993. 186 с.
30. Пашенко В. О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 51–58.
31. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. Полтава: [Б.в.], 2004. 335 с.
32. Пилявець Л. Б. Хрещениця ДПУ з історії Діяльно-Христової церкви. Людина і світ, 1992. №5–6. С. 26–29.
33. Пилявець Л. Б. Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму. Церква і національне відродження. Київ: Ін-т національних відносин і політології АН України, 1993. С. 78–89.
34. Перший ворон. Церква і Життя. Орган Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, 1968. № 2/65 за березень-квітень. Рік XII. С. 7–8.
35. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упор.: Михайліченко Г. М., Пилявець Л. Б., Преловська І. М. Київ; Львів: Жовква, 1999. 560 с.
36. Преловська І. М. Діяльність В. М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць). Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 1996. Т. 2. С. 295–321.
37. Преловська І. М. Канони першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р. і новотвори церковного життя. Доповіді і повідомлення. Всеукр. міжнар. християнська Асамблея з нагоди 2000-ліття Різдва Христового «Заповідь нову даю вам: любіть один одного». Науково-практична конф., м. Київ, 17–18 лютого 1998 р. Київ: Вид. УПЦ КП, 1998. С. 144–147 та ін.
38. Преловська І. М. З історії змагань за автокефалію національних православних церков у Грузії і в Україні (на матеріалах фонду № 3984 ЦДАВО України). Розбудова держави. Київ, 1998. № 9–10. С. 97–106.
39. Преловська І. М. Проголошення автокефалії Грузинською (Іберійською) та Українською церквами 1917–1921 рр. (До публікації документів) [публікація епістолярій, коментарі, передмова]. Труди Київської Духовної Академії. Присвячено 1700-річчю мучеництва святої діви Варвари. Київ: Вид. УПЦ КП, 2006. Т.3. С. 171–209.
40. Преловська І. М. Дослідження біографії екзарха Михаїла (Єрмакова): методологічні аспекти вивчення життєписів діячів Православної церкви в Україні. Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. Київ, 2007. Вип. 17. С. 118–128.
41. Преловська І. М. Ставлення Івана Огієнка (митрополита Іларіона) до Т.зв. «липківщини». Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук (до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка); м. Київ, 7–8 червня 2007 р. Збірник доповідей. Київ: НАУ, 2007. С. 54–58.
42. Преловська І. М. Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) (1862–1929). Український Археографічний Щорічник. Нова серія. Вип. 15. Україн-

- ський Археографічний збірник. Т. 18. Київ: Український письменник, 2010. С. 40–82.
43. Преловська І. М. Поховання Михаїла (Єрмакова), 1929. Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання у 28 т. / Гол. ред В. Смолій. Київ: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2011. Т. Київ, кн. 1, частина 3. С-Я / Упор. В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова. С. 1535.
44. Преловська І. М. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) — Української Православної Церкви (1930–1939): монографія. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2013. 696 с.
45. Преловська І. М. Полемічні джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930). «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії», присвячені пам'яті київського митрополита Євгенія (Болховітінова). М-ли XI Міжнар. наук. конф., Київ, 29–31 травня 2013 р. Київ: НКПІКЗ, 2013. С. 175–180.
46. Преловська І. М. Апологетичні твори провідних діячів УАПЦ на обґрунтування пресвітерської хіротонії митрополита Василя Липківського До 150-ої річниці з дня народження митрополита УАПЦ Василя Липківського (7/19 березня 1864 р. — 27 листопада 1937 р.). Труди Київської Духовної Академії: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / ред. кол.: митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Єпіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. [К.]: [Київська православна богословська академія], 2014. № 14. С. 241–250.
47. Преловська І. М. Документальні джерела про діяльність Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському в 1918–1922 рр. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія філологічна / [редкол. Л. М. Марчук (гол. ред.), В. П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XII. [512 с.]. С. 254–266.
48. Преловська І. М. Джерела до вивчення діяльності Івана Огієнка (1882–1972) як міністра ісповідань уряду Української Народної Республіки До 100-ої річниці призначення Івана Огієнка на посаду міністра ісповідань (15 вересня 1919 р.). Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами IX Міжнародної наукової конференції. До 1050-річчя упокоєння святої рівноапостольної Ольги, великої княгині Руси-України та 30-річчя з часу відродження Київської православної богословської академії / Під ред. д. богосл. н., проф. Митрополита Київського і всієї України Єпіфанія, д. н. з богосл., проф., прот. Олександра Трофимлюка, д. і. н. Г. В. Папакіна, Н. М. Куковальської та ін. Київ: [Київська православна богословська академія], 2019. 700, [4] с. С. 310–335.
49. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919 – 1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ / Упор.: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. Київ, 2006. № 1 / 2 (26/27). Ч. 2. 335 с.
50. Сагайдаківський В., о. Правди не втопити. Спогади з 50-річчя пастирства. 1927–1977. Торонто, 1977. 362 с.

51. Силантьев В. И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. Харків: ХГПУ, 1998. 232 С.
52. Силантьев В. И. «Обновленський» рух кінця XIX століття – 20-х років XX століття в російській та українській православних церквах: історіографічний огляд. Історична пам'ять: Наук. зб. Полтава: АСМІ, 2004. № 1. С. 135-143.
53. Силантьев В. И. Історико-правові аспекти державно-церковних відносин в Україні у 1917–1920 рр. Грані. 2005. № 2(40). С. 15–19.
54. Тригуб А. П. Начало «обновленческого» движения РПЦ в Николаеве (1922–1923 гг.). Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Миколаїв: Атол, 2002. С. 141–142.
55. Тригуб А. П. «Українське обновленство» у другій половині 20-х років XX ст. (сторінки історії БОПУПАЦ). Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали міжнар. конф., м. Луганськ, 17–18 трав. 2002 р. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. С. 60–64.
56. Тригуб А. П. «Обновленський рух» у сучасній українській історіографії (1990–2002 рр.). Наукові праці: Наук.-метод. журнал / Миколаїв. державний гуманіт. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2003. Т.26, вип. 13: Історичні науки. С. 138–143.
57. Український Православний Благовісник. Харків, 1926. № 2.
58. Український Православний Благовісник. Харків, 1926. № 22; Ibidem. № 23.
59. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2189.
60. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 561. Машинописні і рукописні тексти статей журналу «Церква і Життя», ч. I за 1927 р.
61. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 562. Машинописні і рукописні тексти статей журналу «Церква і Життя», ч. II за 1927 р.
62. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 707. Машинописні і рукописні тексти статей журналу «Церква і Життя», ч. III за 1928 р.
63. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньосучасної України. 3-тє вид., перероблене та розширене. Київ: Критика, 2006. 584 с.: Іл. Бібліогр.: С. 531–537. С. 210.

-
1. Avtokefalyia Pravoslavnoi Ukraynskoï Tserkvy v soveshchanyy deputatov Kyevskoho Sobora 1922 hoda // Holos Pravoslavnoi Ukrayny. II. Otdel Ystoryko-Kanonycheskyi. Kh., 1925. № 3 (1 fevralia). S. 3–4.
 2. Bylan A. Y. Ukraynskaia obnovlencheskaia Tserkov v 1922–1923 hh.: osnovanye y problemy orhanyzatsyonnoho stanovleniya // Hrani. 2003. № 5(31). S. 67–72.
 3. Bilan A. I. Prychyny vynyknennia i faktory stanovlennia Ukrainskoï Tserkvy 20-kh rr. XX st. // Borysten. 2003. № 9(147). S. 19–20.
 4. Bilan A. I. Obnovlenskyi rukh v Ukraini 20–30-kh rr. XX st.: Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Zaporizhzhia, 2005. 20 s.
 5. Holos Pravoslavnoi Ukrayny. Kh., 1925. № 1–2 (sichen).

6. Deiane Osviashchennoho Sobora Ukraynskoï Pravoslavnoi Tserkvy 7–20 maia 1925 h. (o lypkovshchynе) // Ukrainskyi Pravoslavnyi Blahovisnyk. Kharkiv, 1925. № 16 (15 avhusta).
7. Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohienka (1907–1968) / Uporiad.: Liakhotskyi V., Moskovchenko N., Prelovska I. K. : UDNDIASD, 2001. T. 2. 477 s. [Seriiia «Pamiatky»].
8. Zhyliuk S. I. Bez apolohetyky. Vytoky onovlennia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini. Zhytomyr: Polissia, 2000. 164 s.
9. Zhyliuk S. I. Protestantskyi rukh ta Obnovlenska tserkva v Ukraini: osoblyvosti mizhkonfesiinoho protystoiannia // Ukraina KhKh st.: Kultura, ideolohiia, polityka: Zbirnyk statei. Vyp. 5. K.: NA Instytut istorii Ukrainy, 2001. S.103–114.
10. Zhyliuk S. I. Obnovlenska tserkva v Ukraini (1922–1928). Rivne: RDHU, 2002. 384 s.
11. Zhyliuk S. I. Ideini zasady pravoslavnoho onovlennia ta praktychna diialnist Vseukrainskoï pravoslavnoi avtokefalnoi synodalnoi tserkvy.: Avtoref. dys... d-ra ist. nauk: 09.00.11. K., 2005. 31 s.
12. Ivan Teodorovych, Arkhiiepyskop UAPTs v Amerytsi y Kanadi. Blahodatnist iierarkhii UAPTs (Ukrainskoï Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy) / Uporiadnyk I. Prelovska. K: «Arkhanhelskyi hlas», 2010. 200 s.
13. Ihnatusha O. M. Pravoslavni tserkvy v Ukraini u 20-kh rr. KhKh vul. ta vzaiemomyny mizh nymy // Ukrainskyi tserkovnyi rukh i utvorennia Ukrainskoï Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy: Mater. nauk. konf., m. Kyiv, 12 zhovt. 1996 r. / Za red. A. Zinchenka. K.: Lohos, 1997. S. 121–138.
14. Ihnatusha O. M. Do pytannia pro stanovyshche pravoslavnykh konfessii na Pivdennii Ukraini v 20–30-kh rr. XX vul. (sotsialno-politychnyi aspekt) // Nauk. pr. ist. f-tu Zaporizkoho derzh. un-tu. Zaporizhzhia: ZDU, 2000. Vyp. 9. S. 98–122.
15. Ihnatusha O. M. Derzhavno-tserkovni vzaiemodii v Ukraini 20–30-kh rr. XX st. u svitli suchasnoi istoriohrafii // Pivdennii arkhiv: Zb. nauk. prats. Kherson: Vyd-vo KhDPU, 2002. Vyp. 7.: Istorychni nauky. S. 44–50.
16. Ihnatusha O. M. Radianskyi aparat yak znariaddia borotby proty tserkvy v Ukraini u 20–30-kh rr. XX vul. // Naukovi pratsi: Nauk.-metod. zhurn. / Mykolaiv. derzh. humanit. un-t im. P. Mohyly. Mykolaiv, 2003. T. 26, Vyp. 13: Istorychni nauky. S. 92–98.
17. Ihnatusha O. M. Ruinatsiia konfesiinoi merezhi v Ukraini 20–30-kh rokiv XX st.: realizatsiia proektu bezrelihiinoho suspilstva // Nauk. visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. 2003. № 10. S. 31–37.
18. Ihnatusha O. M. Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: heneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.). Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s.
19. Kyrydon A. M. Obnovlennia v Ukraini: prychny vyiavlennia ta sproby periodyzatsii // Istorychna pamiat: Nauk. zb. Poltava: ASMI, 2000. № 1–2. S. 152–160.
20. Kyrydon A. M. «Sobor yepyskopiv Ukrainy» ta «Diialno-Khrystova Tserkva» yak vyiaiv onovlennia tserkovnoho zhyttia v umovakh utverdzhennia totalitaryzmu // Istoriia relihii v Ukraini: Pratsi Kh-oi Mizhnar. nauk. konferentsii, m. Lviv, 16–19 trav. 2000 r. L.: Lohos, 2000. Kn. 1. S. 198–203.
21. Kyrydon A. M. Pro prychny poiavy onovlenskoho rukhu v Ukraini // Rizdvo Khrystove. 2000: Statt i materialy. L.: Lohos, 2001. S. 68–72.
22. Kyrydon A. M. Obnovlenstvo v Ukraini. Hrupa Pravoslavnoho ukrainskoho prohresyvnogo dukhovenstva i myrian na Poltavshchyni (pochatok

- 20-kh rokiv XX stolittia) // *Istorychna pamiat: Nauk. zb. Poltava: ASMI, 2003. № 1–2. S. 24–31.*
23. Kyrydon A. M. Vseukrainskyi tserkovnyi onovlenskyi zizd dukhovenstva i myrian (13–16 liutoho 1923 roku) // *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva / Derzhkomarkhiv Ukrainy; UNDIASD; Redkol. I. B. Matiiash (hol. red.) ta in. K., 2004. T. 12. S. 162–173.*
24. Kyrydon A. M. Obnovlennia v Ukraini: do problemy formuvannia poniattiino-katehorialnoho aparatu v istoryko-relihiinykh doslidzhenniakh // *Istoriia relihii v Ukraini: Nauk. shchorichnyk. L.: Lohos, 2004. Kn. 1. S. 268–274.*
25. Kyrydon A. M. «Shchob vorohy topyly odyń odnogo...» Pro prychny tserkovnykh rozkoliv v Radianskii Ukraini 1920-kh rokiv // *Liudyna i svit. K., 2004. № 6. S. 23–30.*
26. Kyrydon A. M. Vtilennia radianskoi modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini // *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. prats. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005. Vyp. 13. S. 274–294.*
27. Lollyi, arkhyepyskop. Ukraynskaia lzheyerarkhyia (lypkovshchyna) // *Ukrainskyi pravoslavnyi blahovisnyk. Kharkiv, 1926. №№ 19–24; Ibidem, 1927. №№ 1–22.*
28. Ohiienko I. Svitovyi rukh za utvorennia zhyvoi narodnoi natsionalnoi Tserkvy. Terniv: Vyd. Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna tserkva, 1921. 52 s.
29. Pashchenko V. O. Derzhava i pravoslavia v Ukraini: 20–30-ti roky XX st. K.: [B.v.], 1993. 186 s.
30. Pashchenko V. O. Dityshche DPU: do vytokiv obnovlenskoho rukhu v Ukraini // *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB. 1994. № 1. S. 51–58.*
31. Pashchenko V., Kyrydon A. Bilshovytska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini. 1917–1930-ti roky. Poltava: [B.v.], 2004. 335 s.
32. Pyliavets L. B. Khreshchenytsia DPU 3 istorii Diialno-Khrystovoi tserkvy // *Liudyna i svit. 1992. №5–6. S. 26–29.*
33. Pyliavets L. B. Vzaiemovidnosyny mizh pravoslavnyimi tserkvami v Ukraini v umovakh stanovlennia totalitaryzmu // *Tserkva i natsionalne vidrozhennia. K.: In-t natsionalnykh vidnosyn i politolohii AN Ukrainy, 1993. S. 78–89.*
34. Pershyi voron // *Tserkva i Zhyttia. Orhan Ukrainskoho Pravoslavnoho Bratstva im. Mytropolyta Vasylia Lypkivskoho, 1968. № 2/65 za berezen-kviten. Rik XII. S. 7–8.*
35. Pershyi Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor UAPTs 14–30 zhovtnia 1921 roku: dokumenty i materialy / Uporiadnyky: Mykhailichenko H. M., Pyliavets L. B., Prelovska I. M. K.; Lviv: Zhovkva, 1999. 560 s.
36. Prelovska I. M. Diialnist V. M. Chekhivskoho, Blahovisnyka UAPTs, yak bohoslova po obhruntuvanniu kanonichnosti UAPTs (biohrafichni narys i ohliad prats) // *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. K., 1996. T. 2. S. 295–321.*
37. Prelovska I. M. Kanony pershoho Vseukrainskoho pravoslavnoho tserkovnoho soboru UAPTs 1921 r. i novotvory tserkovnoho zhyttia // *Dopovidi i povidomlennia. Vseukr. mizhnar. khrystyianska Asambleia z nahody 2000-littia Rizdva Khrystovoho «Zapovid novu daiu vam: liubit odyń odnogo». Naukovo-praktychna konf., m. Kyiv, 17–18 liutoho 1998 r. K.: Vyd. UPTs KP, 1998. S. 144–147 ta in.*
38. Prelovska I. M. Z istorii zmahan za avtokefaliu natsionalnykh pravoslavnykh tserkov u Hruzii i v Ukraini (na materialakh fondu № 3984 TsDAVO Ukrainy) // *Rozbudova derzhavy. K., 1998. № 9–10. S. 97–106.*

39. Prelovska I. M. Proholoshennia avtokefalii Hruzynskoiu (Iberiiskoiu) ta Ukrainskoiu tserkvamy 1917–1921 rr. (Do publikatsii dokumentiv) [publikatsiia epistolarii, komentari, peredmova] // Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii. Prysviacheno 1700-richchiu muchenyitstva sviatoi divy Varvary. K.: Vyd. UPTs KP, 2006. T. 3. S. 171–209.
40. Prelovska I. M. Doslidzhennia biohrafii ekzarkha Mykhaila (Iermakova): metodolohichni aspekty vyvchennia zhyttiepysiv diiachiv Pravoslavnoi tserkvy v Ukraini // Lavrskyi almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury. Zbirnyk naukovykh prats. K., 2007. Vyp. 17. S. 118–128.
41. Prelovska I. M. Stavlennia Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) do t. zv. «lypkivshchyny» // Tvorchia spadshchyna Ivana Ohiiienka v konteksti suchasnoho rozvytku humanitarnykh nauk (do 125-richchia vid dnia narodzhennia Ivana Ohiiienka); m. Kyiv, 7–8 chervnia 2007 r. Zbirnyk dopovidei. K.: NAU, 2007. S. 54–58.
42. Prelovska I. M. Dokumenty orhaniv bezpeky USSR shchodo zhyttia ta diialnosti Ekzarkha Ukrainy mytropolyta Mykhaila (Iermakova) (1862–1929) // Ukrainskyi Arkheohrafichnyi Shchorichnyk. Nova seriia. Vyp. 15. Ukrainskyi Arkheohrafichnyi zbirnyk. T. 18. K.: Ukrainskyi pysmennyk, 2010. S. 40–82.
43. Prelovska I. M. Pokhovannia Mykhaila (Iermakova), 1929 // Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Entsyklopedychne vydannia u 28 t. / Hol. red V. Smolii. K.: Holovna redaktsiia Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vydavnytstvi «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana, 2011. T. Kyiv, kn. 1, chastyna 3. S-Ya / Uporiadnyky tomu V. Horbyk, M. Kiporenko, N. Kovalenko, L. Fedorova. S. 1535.
44. Prelovska I. M. Dzherela z istorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1930) – Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy (1930–1939) : monohrafiia. K.: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 2013. 696 s.
45. Prelovska I. M. Polemichni dzherela z istorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1930) // «Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii», prysviacheni pamiaty kyivskoho mytropolyta Yevheniia (Bolkhovitinova). M-ly KhI Mizhnar. nauk. konf., Kyiv, 29–31 travnia 2013 r. K.: NKPIKZ, 2013. S. 175–180.
46. Prelovska I. M. Apolohetychni tvory providnykh diiachiv UAPTs na obgruntuvannia presvyterskoi khirotonii mytropolyta Vasylia Lypkivskoho Do 150-oi richnytsi z dnia narodzhennia mytropolyta UAPTs Vasylia Lypkivskoho (7/19 bereznia 1864 r. – 27 lystopada 1937 r.) // Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii: bohoslovsko-istorychnyi zbirnyk Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu / red. kol.: mytr. Pereiaslav-Khmelnitskyi i Bilotserkivskyi Epifanii (Dumenko) (hol. red.) [ta in.]. [K.]: [Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia], 2014. № 14. S. 241–250.
47. Prelovska I. M. Dokumentalni dzherela pro diialnist Ivana Ohiiienka u Kamiansi-Podilskom u 1918–1922 rr. // Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk: seriia filolohichna / [redkol. L. M. Marchuk (hol. red.), V. P. Atamanchuk (vidp. red.) ta in.]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka, 2015. Vyp. XII. [512 s.]. S. 254–266.
48. Prelovska I. M. Dzherela do vyvchennia diialnosti Ivana Ohiiienka (1882–1972) yak ministra isповidan uriadu Ukrainskoi Narodnoi Respubliky Do

- 100-oi richnytsi pryznachennia Ivana Ohienka na posadu ministra ispovidan (15 veresnia 1919 r.) // *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy IX Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Do 1050-richchia upokoïennia sviatoi rivnoapostolnoi Olhy, velykoi kniahyni Rusy-Ukrainy ta 30-richchia z chasu vidrozhennia Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii / Pid red. d. bohosl. n., prof. Mytropolyta Kyivskoho i vsiiei Ukrainy Epifaniia, d. n. z bohosl., prof., prot. Oleksandra Trofymliuka, d.i.n. H. V. Papakina, N. M. Kukovalskoi ta in. K. : [Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia], 2019. 700, [4] s. S. 310–335.*
49. Represovana UAPT. Politychni represii proty sviashchenykyv Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy (1919–1938). Za dokumentamy Haluzevoho Derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy // *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB / Uporiadnyky: I. Bukharieva, S. Kokin, I. Prelovska, H. Smyrnov. K., 2006. № 1 / 2 (26/27). Ch. 2. 335 s.*
50. Sahaidakivskyi V., o. Pravdy ne vtopyty. Spohady z 50-richchia pastyrstva. 1927–1977. Toronto, 1977. 362 s.
51. Sylantev V. Y. Bolshevyky y Pravoslavnaia tserkov na Ukrayne v 20-e hody. X.: XHPU, 1998. 232 s.
52. Sylantev V. Y. «Obnovlenskyi» rukh kintsia XIX stolittia – 20-kh rokiv XX stolittia v rosiiskii ta ukrainskii pravoslavnykh tserkvakh: istoriohrafichni ohliad // *Istorychna pam'iat: Nauk. zb. Poltava: ASMI, 2004. № 1. S. 135–143.*
53. Sylantev V. Y. Istoryko-pravovi aspekty derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini u 1917–1920 rr. // *Hrani. 2005. № 2(40). S. 15–19.*
54. Tryhub A. P. Nachalo «obnovlenskoho» dvyzhenia RPTs v Nykolaïve (1922–1923 hh.) // *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia: IV Mykolaïvska oblasna kraieznavcha konferentsiia. Mykolaïv: Atol, 2002. S. 141–142.*
55. Tryhub A. P. «Ukrainske obnovenstvo» u druhii polovyni 20-kh rokiv XX st. (storinky istorii BOPUPATs) // *Istorychna nauka: problemy rozvytku: Materialy mizhnar. konf., m. Luhansk, 17–18 trav. 2002 r. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2002. S. 60–64.*
56. Tryhub A. P. «Obnovlenskyi rukh» u suchasniï ukrainskii istoriohrafii (1990–2002 rr.) // *Naukovi pratsi: Nauk.-metod. zhurnal / Mykolaïv. derzhavnyi humanit. un-t im. P. Mohyly. Mykolaïv, 2003. T. 26, vyp. 13: Istorychni nauky. S. 138–143.*
57. Ukrainskyi Pravoslavnyi Blahovisnyk. Kharkiv, 1926. № 2.
58. Ukrainskyi Pravoslavnyi Blahovisnyk. Kharkiv, 1926. № 22; Ibidem. № 23.
59. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy, m. Kyiv. Fond 5. Opys 1. Sprava 2189.
60. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, m. Kyiv. Fond 3984. Opys 3. Sprava 561. Mashynopysni i rukopysni teksty statei zhurnalu «Tserkva i Zhyttia», ch. I za 1927 r.
61. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, m. Kyiv. Fond 3984. Opys 3. Sprava 562. Mashynopysni i rukopysni teksty statei zhurnalu «Tserkva i Zhyttia», ch. II za 1927 r.
62. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, m. Kyiv. Fond 3984. Opys 3. Sprava 707. Mashynopysni i rukopysni teksty statei zhurnalu «Tserkva i Zhyttia», ch. III za 1928 r.
63. Yakovenko N. Narys istorii serednovichnoi ta rannosuchasnoi Ukrainy. 3-tie vyd., pereroblene ta rozshyrene. K.: Krytyka, 2006. 584 s.: Il. Bibliohr.: s. 531–537. S. 210.